

KS. RYSZARD KNAPIŃSKI
Lublin

SYMBOL APOSTOLSKI
W DOKTRYNIE I W PRZEKAZIE SZTUKI ŚREDNIOWIECZNEJ
(WPROWADZENIE DO BADAŃ)

I. GENEZA APOSTOLSKIEGO SKŁADU WIARY
I JEGO PERCEPCJA W LITURGII KOŚCIOŁA ZACHODNIEGO

Apostolski skład wiary, jako skrócone wyznanie wiary chrześcijańskiej, bywa nazywany *Symbolem apostolskim* lub *Wierzę w Boga* i zawiera główne prawdy objawione¹. Najdawniej użyte określenie „Symbol” (gr. *symbolon* – znak rozpoznawczy, skład) występuje u św. Cypriana w III wieku i oznacza wyznanie wiary, jakie składał przyjmujący chrzest. W okresie wczesnochrześcijańskim,

---

¹ Podane niżej pozycje bibliograficzne zawierają wykazy dalszej literatury przedmiotu: F. K a t t e n b u s c h, *Das apostolische Symbol*, Darmstadt 1962²; J. N. D. K e l l y, *Early Christian Creeds*, London 1950; W. T r i l l h a s, *Das apostolische Glaubensbekenntnis. Geschichte, Text, Auslegung*, Witten 1953; J. N. D. K e l l y, *Apostolisches Glaubensbekenntnis*, [w:] *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. I-X, hrsg. von J. Höfer, K. Rahner, Freiburg im Br. 1957-1965 – Bd. I, szp. 760-762; L. K u n z, *Credo*, tamże, Bd. III, szp. 88-89; H. W. v a n O s, *Credo*, [w:] *Lexikon der christlichen Ikonographie*, hrsg. von E. Kirschbaum i in., Bd. I-VIII, Rom-Freiburg im Br.-Basel-Wien 1968-1976 – Bd. I, szp. 461-464; H. S a c h s, E. B a d s t ü b n e r, H. N e u m a n n, *Credo*, [w:] *Christliche Ikonographie in Stichworten*, Leipzig 1973, s. 87-88; B. P y l a k, *Apostolski Skład Wiary*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. I, pod red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyka, Z. Sułowskiego, Lublin 1973, szp. 818-819; H. d e L u b a c, *Credo. Gestalt und Lebendigkeit unseres Glaubensbekenntnisses*, Leipzig 1976, s. 13-31; A. A d a m, R. B e r g e r, *Credo*, [w:] *Pastoralliturgisches Handlexikon*, Leipzig 1982, s. 103, 176, 477; M. L u r k e r, *Credo*, [w:] *Wörterbuch der Symbolik*, Stuttgart 1985³, s. 42-43, nr 674-675; G. L a n g g ä r t n e r, *Credo*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 3, München-Zürich 1986, szp. 337-338; J. R a t z i n g e r, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, tłum. Z. Włodkowa, Kraków 1994, s. 71-89.

w II wieku, występowały także inne określenia: *regulae fidei*, *regulae veritatis*, *sacramentum* i inne.

Sam termin *Symbolum Apostolorum* pojawił się ok. 390 roku tylko w Kościele zachodnim. U źródeł jego powstania było przekonanie, że autorami poszczególnych prawd wiary byli Apostołowie. Całe *Credo* mieli ustalić przed rozejściem się na misje. W dzień Zesłania Ducha Świętego każdy z nich wypowiedzieć miał jeden artykuł wiary. Dlatego w sztuce ukazuje się ich z rozwiniętymi banderolami zawierającymi te sformułowania.

Legenda o takim pochodzeniu *Składu apostolskiego* występuje u Rufina z Akwilei († 510; PL 21, 337) i u św. Ambrożego, biskupa Mediolanu (ok. 337-397). Wymienia ją również tzw. Pseudo-Augustyn w mowie z VI wieku (PL 39, 2189). Jako zbiór reguł wiary *Skład apostolski* legł u podstaw norm prawnych Hipolita Rzymskiego († 235). Były one uwzględniane podczas skrutynium wobec katechumenów przystępujących do sakramentu chrztu. Polegało ono na pozytywnym sformułowaniu wyznania wiary. Katechumenowi zadawano pytania, na które miał jasno i zwięźle odpowiedzieć, np. „Wierzę w Boga”. Było to tzw. *tradio* i *redditio symboli*. W niektórych obrządkach ta część rytu chrzcielnego odbywała się przed drzwiami głównego portalu kościoła.

Skład apostolski w odróżnieniu od obszernego *Wyznania nicejsko-konstantynopolitańskiego* cechuje zwięźłość i lakoniczność słów, wolna od spekulacji metafizyczno-teologicznych, dzięki czemu nacisk został położony na ukazanie podstawowych prawd z Historii Zbawienia.

Szczególne znaczenie miał *Apostolski skład wiary* w pierwotnej katechezie. Pogan wstępujących w szeregi Kościoła należało nauczać nowych prawd, głoszonych przez Chrystusa, precyzyjnie i jasno. Służyły temu krótkie formuły, czyli symbole streszczające naukę religii. Miało to ułatwić zachowanie jedności wobec licznych herezji². Choć późniejsza krytyka i spory ze Wschodem wykazały, że Apostołowie nie są autorami sformułowań *Credo*, to jednak najstarsza tradycja upatruje powstanie *Symbolu* w początkach chrześcijaństwa. Równocześnie wskazuje się na Pismo św. jako na ostateczne źródło reguł wiary³.

Zachowały się dwa zasadnicze teksty *Apostolskiego składu wiary*: starszy, zwany „rzymskim” i datowany na IV wiek (ale cieszył się uznaniem także poza Rzymem), oraz nowszy – sprzed 500 roku, zwany „galijskim” albo „atanazjańskim” (widniał w *Mszale galijskim*). Symbol rzymski składał się z dwunastu

---

² Szczególną troskę w tym względzie przejawiał św. Augustyn. Por. Św. Augustyn, *Pisma katechetyczne. Mowa o symbolu do katechumenów*, tłum. W. Budzik, (POK 10), Poznań 1929, s. 77-94.

³ W. Knapiński, *O Składzie Apostolskim. Czy zgadza się ze zdrową krytyką to podanie, że formuła wiary zwana Składem Apostolskim od samychże Apostołów pochodzi*, Warszawa 1870.

artykułów, natomiast symbol galijski zawierał ich czternaście i więcej. Dlatego dla ujednolicenia połączono artykuły pokrewne, aby zachować tradycyjny podział odpowiadający liczbie dwunastu Apostołów. Tekst ten został włączony do ksiąg karolińskich i był umieszczony na końcu psalterza. Tą drogą trafił do Liturgii Godzin w modlitewnikach klasztornych, gdzie *Symbolum Apostolicum* było odmawiane w niedzielnej prymie. Przetrwowało kilka redakcji *Symbolu*, z których rzymski zachował integralność, podczas gdy do innych wprowadzono liczne dodatki w obronie przed herezją arianizmu.

TEKST RZYMSKI	TEKST TRADYCYJNY
1	2
1. <i>Credo in Deum Patrem omnipotentem</i>	1. <i>Credo in Deum Patrem omnipotentem</i>
2. <i>Et in Iesum Christum Filium eius Dominum nostrum</i>	2. <i>Creatorem caeli et terrae</i>
3. <i>Qui natus est de Spiritu Sancto ex Maria Virgine</i>	3. <i>Et in Iesum Christum Filium eius unicum Dominum nostrum</i>
4. <i>Qui sub Pontio Pilato crucifixus est et sepultus</i>	4. <i>Qui conceptus est de Spiritu Sancto, natus ex Maria Virgine</i>
5. <i>Tertia die resurrexit a mortuis</i>	5. <i>Passus sub Pontio Pilato crucifixus mortuus et sepultus</i>
6. <i>Ascendit ad caelos</i>	6. <i>Descendit ad inferna</i>
7. <i>Sedet ad dexteram Patris</i>	7. <i>Tertia die resurrexit a mortuis</i>
8. <i>Unde venturus est iudicare vivos et mortuos</i>	8. <i>Sedet ad dexteram Dei Patris omnipotentis ascendit ad caelos</i>
9. <i>Et in Spiritum Sanctum</i>	9. <i>Inde venturus est iudicare vivos et mortuos</i>
10. <i>Sanctam ecclesiam</i>	10. <i>Credo in Spiritum Sanctum</i>
11. <i>Remissionem peccatorum</i>	11. <i>Sanctam ecclesiam catholicam</i>
12. <i>Carnis resurrectionem</i>	12. <i>Sanctorum communionem</i>
	13. <i>Remissionem peccatorum</i>
	14. <i>Carnis resurrectionem</i>
	15. <i>Vitam aeternam</i>

Podobnie jak istnieje kilka wersji *Symbolu*, tak samo rozmaicie przyporządkowywano poszczególne jego zdania odpowiedniemu Apostołowi. Problemem odczytania pierwotnych tekstów i ich odniesieniem do poszczególnych Apostołów zajęli się m.in. C. F. Bühler i J. D. Gordon⁴. Za Gordonem przytaczamy powyżej dwie najbardziej rozpowszechnione wersje *Wyznania apostolskiego* (*textus receptus* – tekst tradycyjny związany jest z lokalną tradycją ukształtowaną poza Rzymem).

Rozmaite przyporządkowywanie artykułów wiary poszczególnym Apostołom Gordon skwitował cytatem ze św. Tomasza: „Alii autem aliter praedictos articulos attribuunt Apostolis. Sed in hoc non est magna vis”.

Do liturgii eucharystycznej *Credo* włączono znacznie później. W V wieku przyjęto je w reakcji przeciw arianizmowi w Antiochii, a w VI wieku w Konstantynopolu i w Hiszpanii (3 synod w Toledo, 589 r.). Cesarz Karol Wielki wprowadził je pod wpływem Alkuina w IX wieku do liturgii sprawowanej w kaplicy w Akwizgranie, również w reakcji na rozpowszechniającą się herezję arianizmu. Natomiast w Rzymie papież Benedykt VIII polecił je odmawiać podczas mszy koronacyjnej cesarza Henryka II w 1014 roku, na skutek nalegań cesarza. Odtąd odmawiano co niedzielę *Credo* w całym Kościele zachodnim.

II. APOSTOLSKI SKŁAD WIARY W PRZEKAZIE ŚREDNIOWIECZNEJ SZTUKI CHRZEŚCIJAŃSKIEJ

W przedstawieniach plastycznych wykorzystywano tekst tradycyjny, ale ułożony w 12 artykułach. Apostołowie ukazywani byli razem lub oddzielnie z księgą lub zwojem pisma, który zawierał typowe dla danego Apostoła sformułowanie artykułu wiary. Tak ukazanych dwunastu Apostołów tworzyło kompozycję zwaną Kolegium Apostołów, która zarazem była istotną dla ilustracji *Apostolskiego składu wiary* – *Credo Apostolorum*.

Pierwszą próbą prezentacji sposobów ilustrowania *Credo Apostolorum* w sztuce kościelnej na terenach Niemiec było opracowanie E. Wernicke⁵.

---

⁴ C. F. Bühler, *The Apostels and the Creed*, „Speculum”, 28(1953), s. 335-339; J. D. Gordon, *The Articles of the Creed and the Apostles*, „Speculum”, 40(1965), s. 634-640.

⁵ E. Wernicke, *Die bildliche Darstellung des apostolischen Glaubensbekenntnisses in der Deutschen Kunst des Mittelalters*, „Christliche Kunstblatt für Kirche, Schule und Haus” (1887,

Autor, przytaczając przykłady z dziedziny grafiki, malarstwa tablicowego i monumentalnego oraz wyrobów złotnictwa od XII do XIX wieku, ukazał, w jak rozmaity sposób przedstawiano 12 artykułów wiary. Jego badania podsumował i uzupełnił W. Molsdorf⁶. Również K. Künstle posłużył się tym samym materiałem⁷. R. Ligtenberg pisał o *Symbolu apostolskim* bazując na ówczesnym stanie badań (1929) i wprowadził wiele nieznanymi literaturze przedmiotu przykładów takich zabytków, które świadczą o odmianach ikonograficznych *Credo* jako autonomicznego tematu⁸.

Franciszkanin G. Diener, wykorzystując wcześniejsze doświadczenia J. Wilperta⁹, zebrał dość obszerny materiał z zakresu sztuki paleochrześcijańskiej, w którym na przykładzie 170 ilustracji ukazał wykład wiary katolickiej, zakodowany językiem sztuki w malarstwie, mozaice i rzeźbie¹⁰. W komentarzach do ilustracji autor, cytując pisma apologetów wiary i najstarszych pisarzy Kościoła, przedstawił proces formowania się przedstawień doktrynalnych w sztuce chrześcijańskiej.

G. Schiller, pisząc znacznie później na ten sam temat, nie wykorzystała, niestety, tych badań¹¹. Według niej można wyróżnić dwojakiego rodzaju schematy ikonograficzne *Credo* w sztuce. W pierwszym Apostołowie ukazani są z rozwiniętymi banderolami, na których wypisane są artykuły wiary; w drugim schemacie poszczególne zdania *Symbolu* ilustrowane są odpowiadającymi im scenami biblijnymi. W obrębie obu schematów występowały odmiany lub też ich elementy były kombinowane ze sobą.

Z badań wynika, że w ilustracjach *Credo Apostolorum* wykorzystywano najczęściej tekst kazania Pseudo-Augustyna, w którym występuje wersja przyjęta przez tradycję pozarymską. Oprócz tego w wielu przypadkach postaciom Apostołów przyporządkowywano dwunastu Proroków (il. 4-7). W takiej kompozycji wskazywano na zapowiedź i wypełnienie obietnicy Odku-

---

1888, 1889, 1893). Niestety ten wiele obiecujący tytuł przyniósł mało interesującego materiału, dotyczącego przedstawienia *Credo* jako autonomicznego tematu w sztuce kościelnej.

⁶ W. M o l s d o r f, *Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst*, Leipzig 1926, reed. Graz 1984.

⁷ K. K ü n s t l e, *Ikongraphie der christlichen Kunst*, t. 1, Freiburg im Br. 1928, s. 181 n.

⁸ R. L i g t e n b e r g, *Het Symbolum Apostolicum in de iconografie de Middeleeuwen*, „Het Gildeboek” 12(1929), s. 9-34.

⁹ J. W i l p e r t, *La fede della Chiesa nascente secondo i monumenti dell'arte funeraria antica*, Roma 1938.

¹⁰ G. D i e n e r, *Credo der Urkirche. Das Apostolische Glaubensbekenntnis dargestellt in Bildern der altchristlichen Zeit*, Bamberg 1957.

¹¹ G. S c h i l l e r, *Ikongraphie der christlichen Kunst*, t. 4, 1, Gütersloh 1988, s. 134-147.

pienia. Św. Grzegorz Wielki porównał Apostołów do synów Proroków (*Moralia in Hiob*) i stąd wywodzi się sposób przedstawiania Proroków, którzy dźwigają na plecach Apostołów. M. Molsdorf na podstawie odniesienia różnych wariantów słów tekstu do poszczególnych osób zestawiał schemat paralelnych wypowiedzi¹².

A. Pierwsza grupa ikonografii *Credo*

Do naszych czasów zachowało się niewiele przykładów z pełnym programem *Składu apostołskiego*, gdzie postaciom Apostołów, ukazanych w postawie stojącej lub siedzących na dwunastu tronach, przyporządkowane są odpowiednie zdania *Credo*. Znaczna część materiału zabytkowego w różnym stopniu uległa zniszczeniom i nie zawsze da się należycie zestawić tekst z figurą Apostoła. Być może powstałe w ciągu wieków zniszczenia były przyczyną stopniowego redukowania kompozycji oraz ewolucji ikonograficznej w obrębie tematu. Na obecnym poziomie badań można ukazać ową ewolucję w obrębie wyróżnionej przez G. Schiller pierwszej odmiany ikonograficznej. Najpierw pojawiły się wyobrażenia Collegium Apostolorum, w których każdy z Apostołów, określony imieniem, trzyma na zwoju pisma wypowiedziane przezeń zdanie *Credo* (np. „Petrus dixit: Credo in Deum Patrem...”; „Andreas dixit...”). Z biegiem czasu wzbogacono kompozycję, dodając postaciom Apostołów wyróżniające ich atrybuty, które nawiązywały do rodzaju ich męczeńskiej śmierci. Następnie zanikały napisy na banderolach, a niekiedy w miejsce artykułów wiary pojawiały się tylko imiona Apostołów. Kiedy indziej opuszczano i jedno, i drugie, pozostawiając tylko atrybut jako znak identyfikacyjny. Najbardziej zredukowane przedstawienia, które należy łączyć z destrukcyjnym działaniem czasu albo z niedbałością wykonawców, prezentują same figury Apostołów bez jakichkolwiek napisów, a niekiedy również bez atrybutów, a tylko z księgą w ręku. Znane są również takie przykłady, gdzie miejsce przedstawień figuralnych zastąpiły pojedyncze atrybuty albo symboliczne znaki, jak to jest w przypadku tzw. zacheuszków¹³. Ramy czasowe ewolucji ikonograficznej w obrębie tej grupy obejmują wieki od IX do XIX.

¹² M o l s d o r f, dz. cyt., s. 189-191.

¹³ Bardziej jednoznacznie i klarownie określa się te znaki, nawiązujące do obrzędu konsekracji kościoła, w języku niemieckim, mianowicie używając terminu *Apostelleuchter* (świece Apostołów).

Dopiero w XII wieku pojawiły się rękopisy z ilustracjami *Credo* wzbogaconymi o postacie ze Starego Testamentu i o alegorie z *Psychomachii* Prudencjusza, jak o tym świadczy wspaniale dekorowany *Ewangeliarz Henryka Lwa*, księcia saskiego (1156-1180). Wśród bogatej iluminacji tego kodeksu znalazło się 17 tablic kanonów. Zawierają one skomplikowany program ikonograficzny, na który składają się następujące wyobrażenia: Chrystus z Apostołami, którzy wygłaszają zdania *Credo*, następnie Ewangeliści Marek i Łukasz, a wreszcie św. Paweł i św. Jan Chrzciciel z odpowiednimi tekstami. W arkadach tablic znalazły się, oprócz motywów dekoracyjnych, najpierw wyobrażenia par cnót, potem cnót walczących z wadami, zgodnie z opisem Prudencjusza. Wszystko razem stanowi rodzaj kompozycji wielotonowej, gdzie każda gama ilustracji przemawia nowymi treściami¹⁴.

Prawdopodobnie najwcześniejszym przykładem realizacji w malarstwie monumentalnym tematu *Credo Apostolorum* są wizerunki Apostołów w polach międzykościennych w kościele św. Jerzego (S. Georg) na wyspie Reichenau, w części nazywanej Oberzell. Wadliwie przeprowadzona konserwacja i przemalowania dokonane w XIX wieku (na banderolach wymalowano stylizowaną karolingą zdania *Credo* w języku niemieckim) utrudniają precyzyjne datowanie, ale przyjmuje się, iż są to kopie malowideł karolińskich z połowy X wieku¹⁵. O wiek późniejsze są podobnej treści freski w bazylice św. Marka i Najświętszej Maryi Panny w Mittelzell. Występują tu oprócz Apostołów także Prorocy z banderolami, na których widnieją odpowiednie teksty ze Starego Testamentu. Wyływało to z głoszonej we wczesnym średniowieczu doktryny „Concordantia Veteris et Novi Testamenti”. Zestawienie wypowiedzi starotestamentowych z ich wypełnieniem w formie artykułów wiary ze *Składu apostołskiego* pojawiło się znacznie wcześniej niż alegoryczno-symboliczne przedstawienia w *Hortus deliciarum* Herrardy z Landsbergu (po 1175) czy kompozycje z cyklu *Speculum humanae salvationis* (pocz. XIV w.) lub *Biblia pauperum* (XIV w.). Poza Niemcami były one szczególnie rozpowszechnione w sztuce francuskiej¹⁶. Kompozycje oparte na tym schemacie szczególnie często występują w witrażach.

¹⁴ R. K r o o s, *Die Kanontafel. Kommentar*, [w:] *Das Evangeliar Heinrichs des Löwen. Kommentar zur Faksimile*, Frankfurt am Main 1989, s. 99 nn.

¹⁵ T. F e h r e n b a c h, A. W e i ß e r, *Die Reichenau und ihre drei Kirchen*, Reichenau-Mittelzell 1992, s. 17.

¹⁶ K ü n s t l e, dz. cyt., t. 1, s. 99, 182; E. M â l e, *L'art religieux de la fin du moyen âge en France*, t. 3, Paris 1922, s. 246-253.

W zakresie romańskiego malarstwa tablicowego tylko w dziesięciu tablicach zachował się cykl wizerunków Apostołów opatrzonych imionami i trzymających właściwe im atrybuty w rękach. Pierwotnie malowidła te były przeznaczone do ozdobienia stali w chórze kościoła św. Urszuli w Kolonii (1225)¹⁷. Wyjątkowym przykładem ilustracji *Wyznania wiary* jest malowidło na desce z dawnego klasztoru Benedyktynek w Wormel (Westfalia) z XIV wieku (obecnie Kaiser-Friedrich-Museum, Berlin). W malowidle tym Apostołowie zostali zastąpieni wizerunkiem dwunastu lwów z tekstem *Credo*¹⁸.

Interesujący nas temat spotykamy także w wyrobach sztuki złotniczej. Do wczesnych przykładów ilustrujących należy przenośny ołtarzyk z drewna obitego miedzianą złoconą blachą, sygnowany przez Eiberta z Kolonii, wykonany w latach 1150-1160 (il. 2). Przedstawia on wokół Chrystusa w Majestacie 12 emaliowanych wizerunków Apostołów ze słowami *Symbolu* na banderolach. Po bokach tej centralnej kompozycji umieszczono następujące sceny: z lewej – *Zwiastowanie, Nawiedzenie, Narodziny w Betlejem i Ofiarowanie w świątyni*; z prawej – *Ukrzyżowanie, Niewiasty u Grobu, Zstąpienie do Otchłani oraz Wniebowstąpienie*. Te wybrane epizody, będące syntetycznym ukazaniem życia Jezusa, są odpowiednikami przedstawień na współczesnych im Drzwiach płockich.

Odrębnym przykładem zastosowania *Credo* w sztuce jest wspinały relikwiarz św. Heriberta († 1021), arcybiskupa Kolonii i przyjaciela Ottona III. Wykonany został w latach 1160-1170 i do dziś przechowuje się go w skarbcu opactwa benedyktyńskiego w Kolonii-Deutz, którego założycielem był święty¹⁹. Ten architektoniczny relikwiarz ma na pilastrach wizerunki Proroków z odpowiednimi cytatami z ich prorocत्व. Apostołowie zaś zostali ukazani na trybowanych płytkach – siedzą pomiędzy pilastrami i są jakby pochłonięci rozmową między sobą. Na kolanach trzymają otwarte księgi ze słowami *Credo*. Ich zróżnicowany sposób przedstawienia jako starców i młodzieńców E. G. Grimme zinterpretował jako alegoryczną interpretację *vita contemplativa* i *vita activa*²⁰. Ponadto napisy, wpisane w ozdoby z kamieni, emalii i filigranu, określiły ich typologicznie jako biesiadników na ucztach w Jerozolimie

¹⁷ J.-H. Baumgarten, *Apostelzyklus in St. Ursula*, [w:] *Ornamenta ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik in Köln*, hrsg. von A. Legner, Bd. 2, Köln 1985, s. 352.

¹⁸ Molsdorf, dz. cyt., s. 139, 187-188.

¹⁹ E. G. Grimme, *Europäische Goldschmiedekunst Mittelalters. Reliquiare*, Köln 1972, s. 130-132; M. Seidler, *Schrein des hl. Heribert*, [w:] *Ornamenta ecclesiae*, Bd. 2, s. 314-323.

²⁰ Grimme, dz. cyt., s. 132.

Niebieskiej, podczas gdy Prorocy zostali nazwani poprzednikami wierzących w Chrystusa.

Oryginalne kompozycje, w powiązaniu z symboliką starotestamentalną, należące do tej grupy ilustracji *Credo*, znajdujemy w średniowiecznych modlitewnikach (*Livres d'Heures*) z XIV i XV wieku. Pierwowzorem dla nich był *Brewiarz z Belleville* (Paris, 1123-1126; Paris, Bibl. Nat., latin 10483-10484). W kalendarzu należącym do psalterza zamieszczone były rysunki wykonane z inspiracji dominikanów paryskich przez Pucelle. Miniator sam objaśnił ich symbolikę we wstępie zaczynającym się słowami: „exposition des images des figures qui sont au calendrier, et au psautier [...]” (lat. 10483, fol. 2-4). Niestety przetrwały tylko dwie karty do miesięcy, obejmujące listopad i grudzień. Zaginione miniatury można łatwo odtworzyć na podstawie replik wykonanych w XIV wieku. Znajdują się one w licznych kodeksach, sporządzanych na zlecenie różnych książąt, np. *Liturgia Horarum* Johanny z Navarry oraz *Petites Heures* i *Grandes Heures* Jeana de Berry. Założeniem ikonologicznym miniaturzystów była popularna w sztuce średniowiecznej zasada anagogiczna, wedle której sztuka miała dostarczyć argumentu wiary, aby przekonać chrześcijanina o słusznym wyborze na podstawie spełnienia się obietnic ze Starego Testamentu. Zasadę tę określano terminem teologicznym „Concordantia Veteris et Novi Testamenti”. W tym celu Pucelle umieścił na dolnym marginesie każdego Proroka i jednego Apostoła. Prorok wręcza Apostołowi rozwiniętą banderolę z właściwym mu fragmentem Pisma św. (w przypadku miesiąca grudnia jest to Zachariasz ze słowami: „Suscitabo filios tuos, Sion” – Zach 9, 13). Zwój trzymany przez Proroka jest przykryty chustą, którą następnie odkrywa Apostoł. W jego ręku zdaniu ze Starego Testamentu odpowiada artykuł wiary ze *Składu apostołskiego*. Odpowiednim, w znaczeniu typologicznym, Apostołem dla Proroka Zachariasza jest Maciej, który wyznaje: „Carnis resurrectionem. Et vitam aeternam. Amen”. Taka kompozycja odpowiada scholastycznej dewizie: „In Novo Testamento patet, quod in Veteri latet”. Symboliczna wymowa tej miniatury sięga jeszcze po inne, pozatekstowe środki wyrazu. Oto obok Proroka widać ruiny budowli, które oznaczają zburzoną synagogę. Rozbiórka synagogi była ukazana stopniowo. Na kolejnych kartach kalendarza przedstawiony jest jeden z Proroków, który poza wygłaszaniem swojej sentencji wyjmuje cegły z budynku synagogi i podaje je odpowiadającemu mu Apostołowi. Z otrzymanych cegieł Apostołowie wznoszą kościół. W miniaturze należącej do grudnia widać kompletnie zburzoną synagogę i wspaniały gotycki kościół z wieżami. W bramie kościoła stoi alegoryczna postać, która trzyma w ręku chorągiew z symbolicznym wyobrażeniem, odnoszącym się

do artykułu wiary (w tym przypadku – zmartwychwstanie ciał). Obok św. Paweł naucza narody, tu – Hebrajczyków. F. Avril kometując to wyobrażenie przyjął, że stojąca w bramie postać to Maryja, jako ta, dzięki której została otwarta brama wychodząca na wschód (por. Ez 44,3)²¹. Wydaje się, że mamy tu przykład ambiwalencji symboliki alegorycznej niewiasty, która może być rozumiana jako Maria-Ecclesia, wskazująca wierzącym drogę do zbawienia.

W sztuce polskiej tego samego okresu figury Apostołów znajdowały się na frontonie bazyliki Cystersek w Trzebnicy, na architrawie portalu bazyliki Kanoników Regularnych w Czerwińsku i w malowidle absydy zachodniej w kolegiacie Benedyktynów z Tumu pod Łęczycą. Niestety wszystkie te zabytki dotrwały do naszych czasów tylko w stanie szczątkowym. Jedynym przykładem przeniesienia tematyki *Credo Apostolorum* na grunt plastyki są brązowe reliefy romańskich Drzwi płockich (1152-1154)²². Wykazują one podobieństwo ze sztuką lombardzką Wilhelma z Modeny i z warsztatem z Werony. W pojedynczych scenach zostały w nich utrwalone wzorce występujące wcześniej w miniaturach kodeksów, jak np. *Benedictionale św. Etevollda* (anglosaksońskie, Winchester, między 971-984) albo z *Benedictionale Roberta Jumièges* (Winchester, ok. 980). Rozbudowana floralna oprawa miniatur z Winchester może stanowić analogię do zróżnicowanej dekoracji roślinnej na bordiurze Drzwi płockich²³.

W sztuce XII-XIII wieku dla zaznaczenia treści *Credo* wystarczało ukazanie nawet samych Apostołów – bez banderol i ksiąg – na zasadzie *pars pro toto*. Często przedstawiano ich, jak to już zaznaczyliśmy, łącznie z 12 Prorokami ze Starego Testamentu. Wybitnym przykładem takiej kompozycji są postacie w arkadowych niszach na kamiennej chrzcielnicy w Merseburgu, sprzed 1177 roku²⁴. Tak widzimy ich też w niszach chóru wschodniego w katedrze w Bambergu oraz w portalu północnym nawy bocznej, gdzie Prorocy dźwigają Apostołów na plecach. Niekiedy pojawiał się jeszcze trzeci szereg – Patriarchów ze słowami błogosławieństw, np. Jakuba

---

²¹ F. A v r i l, *Buchmalerei am Hofe Frankreichs 1310-1380*, (Die großen Handschriften der Welt), München 1978, s. 61, il. 11.

²² R. K n a p i ń s k i, *Credo Apostolorum w romańskich Drzwiach Płockich*, Płock 1992.

²³ Por. O. P ä c h t, *La miniatura medievale. Una introduzione*, Torino 1987, il. 185, 186, 188, 189.

²⁴ Jako fundator chrzcielnicy został przedstawiony opat z opactwa Świętych Piotra i Pawła w Merseburgu. Otrzymał on jurysdykcję za poparciem magdeburgskiego arcybiskupa Wichmana, którego wizerunek znajduje się na Drzwiach płockich. Chrzcielnicę publikuje m.in. R. B u d d e, *Deutsche romanische Skulptur 1050-1250*, München 1979, s. 54-55, il. 87.

(Rdz 49), jak to widać na przykładzie malowideł w kościele klasztorным w Blaubeuren (1490).

Nie wytworzył się żaden sztywno obowiązujący kanon dla kompozycji, w których występowały Prorocy i Apostołowie. Na ogół panowały układy dowolne. Podstawa ikonologiczna, tzn. idea doktrynalna i przesłanie obrazów, były te same, ale sposób jej interpretacji ikonograficznej zmieniał się. Na przykład w malowidle w kościele św. Marcina w Billigheim (Pfalz) ukazani są klęczący na dywanie Prorocy, mający reprezentować 12 artykułów wiary (sic!), nad nimi (w $\frac{3}{4}$ naturalnej wielkości postaci) stoją Apostołowie z medalionami, na których wyrysowano prawdy wiary. Ponad Apostołami unoszą się aniołowie. Szereg Apostołów rozpoczyna św. Andrzej; w medalionie widać Boga Ojca jako starca trzymającego kulę ziemską w lewym ręku i błogosławiącego prawą. Poniżej klęczy prorok Nehemiasz z wypowiedzią sławiącą dzieło stworzenia i wszechmoc Boga (por. 2 Ezd 9, 6). Szybujący nad nimi anioł trzyma rozwiniętą banderolę.

Przedstawienia ikonograficzne należące do tej grupy rozwijały się w monumentalnej sztuce baroku i grafice ulotnej (il. 6). Specjalnym rodzajem produkcji artystycznej były ilustrowane katechizmy tak katolickie, jak i protestanckie. Sztuka zachowała aspekt ekumeniczny tego *Wyznania wiary*, ponieważ już od XVI wieku występuje ono w ikonostasach cerkwi unickich w rzędzie ikon zwanym „Czyn apostołski”. Przedstawienia tego typu przetrwały do XIX wieku.

B. Druga grupa ikonografii *Credo*

Jeszcze innym sposobem przedstawiania *Składu apostołskiego* było postulgiwanie się szeregiem scen. Z czasów karolińskich pochodzi *Psalterz utrechcki* (Reims, ok. 830; Utrecht, Universitätsbibliothek, ZG., Cod. 38), w którym na fol. 90r zilustrowano *Credo* w ten sposób, że rysunki umieszczono pomiędzy modlitwą *Oratio Dominica secundum Matheum*, a tekstem *Symbolum Apostolorum*, tworząc zwartą narrację (il. 1)²⁵. Oznacza to, że dla rysownika *Symbol apostolski* był jakby jednym z psalmów, które ilustrował *ad verbum*. Umieszczenie wyznania wiary na końcu psalterza – obok *Pater noster* – pieczęto-

---

²⁵ E.T. de W a l d, *The Illustrations of the Utrecht Psalter*, Princeton 1932, s. 71 n. Godnym odnotowania jest fakt, iż tuż za tekstem *Symbolum Apostolorum* w *Psalterzu utrechckim* znalazło się na fol. 90v inne wyznanie wiary, określone tytułem *Fides Catholica*, znane przede wszystkim jako *Credo atanazańskie*. Jako jego ilustrację zastosowano rysunek Ojców synodalnych albo soborowych zasiadających na soborze jako reprezentanci Kościoła.

wało niejako wiarę w zawarte w psalmach objawienie. Wytworzył się wtedy zwyczaj odmawiania *Credo* jako modlitwy kończącej recytację psalmów. Rysunki *Psalterza utrechckiego* odznaczają się wyjątkowym stylem, pełnym dynamiki i zróżnicowanej ekspresji. Jak pisał O. Pächt, w rysunkach tych niepokój wyrażony w warstwie zewnętrznej materii stanowi malarską transpozycję stanu wewnętrznego podniecenia, a momentami nawet ekstazy²⁶. Była to właściwość szkoły w Reims, o czym świadczą również miniatury w *Evangeliarzu Ebbona* (ok. 816-835).

Miniatury w *Psalterzu utrechckim* są jedynym przykładem ilustracji *Symbolu* w rękopisach średniowiecznych aż do końca XII wieku. Umieszczone *ad verbum* ilustracje nie odpowiadają literalnie tekstowi wyznania wiary. Całość podzielona jest w myśl założeń formalnych na trzy strefy. W strefie górnej, która jest przeznaczona dla Boga, oryginalnie przedstawiono Trójcę Świętą jako zobrazowanie pierwszego artykułu wiary. W strefie środkowej umieszczono ilustracje zdarzeń związanych z męką i uwielbieniem Jezusa. Odpowiada to słowom: „Passus sub Pontio Pilato, crucifixus, mortuus et sepultus est”. Sceny przedstawiające *Zstąpienie do Otchłani* oraz *Ciała zmartwychwstanie* przeniesiono do najniższej strefy. Według O. Pächta nieznanymi miniaturzystą lub grupą rysowników ze szkoły w Reims mieli za wzór, oprócz klasycznych miniatur, jakieś bliżej nieznanne wzorce paleochrześcijańskie o bizantyńskim rodowodzie²⁷. Tego rodzaju sceniczne zilustrowanie *Credo Apostolorum*, jak to określa G. Schiller, przez długie wieki nie znalazło naśladownictwa.

Znane są jeszcze inne przykłady miniatorskie należące do tej grupy ilustrowania *Credo*. Spośród trzech ksiąg liturgicznych, które były sporządzone z okazji beatyfikacji św. Ludwika IX, króla Francji, najbardziej znane jest tzw. *Credo z Joinville* (2. połowa XIII wieku; Sankt Petersburg, Gosudarstviennaja Publichnaja Biblioteka im. M.E. Saltykova-Šedrina, Lat. Q.v.I,78), zamieszczone w II części brewiarza²⁸. Bardzo podobną, jeśli nie identyczną (zagadnienie wymaga dokładniejszych badań) wersję *Credo Apostolorum* znajdujemy na kilku kartach, oprawionych nie po kolei w różnych miejscach, w *Mszale z Reims (Missale Remense („Breviarium Romanum”)) = Missel à l’usage de Saint-Nicaise de Reims*; Paris (?), 1285-1297; Sankt Petersburg, Gosudarstviennaja Publichnaja Biblioteka im. M.E. Saltykova-Šedrina, Lat. Q.v.I,78)²⁹. Występu-

²⁶ P ä c h t, dz. cyt., s. 177 i passim.

²⁷ Tamże.

²⁸ Por. S c h i l l e r, dz. cyt., il. 230, 328-331. Autorka w opisie do ilustracji (230, s. 190) podała błędną sygnaturę rękopisu: Ms. lat. G.v. I 78.

²⁹ I. P. M o k r e t s o v a, V. L. R o m a n o v a, *Les manuscrits enluminés français du*

jące w tych rękopisach *Credo z Joinville* jest bardzo rozbudowane kompozycyjnie³⁰. Apostołowie (opatrzeni inskrypcją na marginesach) odgrywają w jego miniaturach zupełnie marginalną rolę. Zostali zredukowani na obrzeżach bordiury tylko do fragmentarycznego popiersia. Odpowiadające im zdania *Credo* są umieszczone wśród innych napisów na banderolach, bez związku z osobą Apostoła. Już większą przejrzystość i autonomię uzyskały postacie Proroków, ukazane w całości na marginesach. Trzymają oni w jednym ręku długi rozwinięty rulon z tekstem swego prorocstwa, podczas gdy drugą ręką wskazują na scenę lub kilka scen obrazujących wypełnienie ich przepowiedni. Właśnie te zdarzenia biblijne są głównym tematem miniatur ilustrujących *Credo z Joinville*. Są one doskonałym przykładem ilustrującym zgodność zapowiedzi ze Starego Testamentu, która znalazła spełnienie w Nowym. W wiekach XIV i XV ilustracje tego typu występowały już częściej.

Oryginalną interpretację fresków Michała Anioła przeprowadził W. von Löhneysen, wykazując, że program plafonu w skomplikowany sposób treściowo odpowiada dwunastu artykułom wiary (il. 9-10)³¹.

Również na gruncie polskim znajdujemy kilka przykładów wykorzystania *Wierzę w Boga* jako tematu sztuk plastycznych. Najstarszym przykładem z zakresu paleografii jest ołowiana płytką znaleziona w grobie krakowskiego biskupa Maura († 5 III 1118). Biskup był pochowany w ten sposób, że głową dotykał tablicy, na której oprócz imienia i daty jego śmierci było wypisane w dziewięciu wierszach kapitałą kwadratową *Credo Apostolorum*. Z wyznaniem wiary szedł biskup Maur w zaświaty³².

Najbogatszą ilustrację artykułów *Credo Apostolorum* stanowią reliefy brązowych Drzwi płockich. Niestety w ciągu wieków układ tablic w Drzwiach został zmieniony i dla dokładnego zilustrowania *Credo* należy dokonać rekonstruk-

---

XIIIe siècle dans les collections soviétiques 1270-1300, Moskwa 1984, s. 194-231. Należy przyjąć, że ta publikacja podaje właściwą sygnaturę rękopisu w odróżnieniu od tej, która występuje u G. Schiller (dz. cyt., s. 190).

³⁰ Należy sprawdzić, czy miniatury ilustrujące tzw. *Credo z Joinville* nie zostały rozdzielone i widnieją we fragmentach w różnych rękopisach. Przesłanką do takiego przypuszczenia jest rozbieżność w podaniu przez autorów nazw kodeksów, w jakich ono występuje (Schiller, Mokretsova i Romanova).

³¹ W. von L ö h n e y s e n, *Eine neue Kunstgeschichte*, Berlin–New York 1984 s. 170-175.

³² Odkrycie opublikował A. B o c h n a k, *Grób biskupa Maura w krypcie św. Leonarda na Wawelu*, „Rocznik Krakowski”, 30(1938), s. 239-248. Z. Kozłowska-Budkowa, recenzując powyższy artykuł (zob. „Kwartalnik Historyczny”, 53(1939), s. 85-88), podniosła kwestię pokrewieństwa pisma na tablicy z rękopisem szkoły praskiej, m.in. z pochodzącym z Płocka tzw. *Złotym kodeksem pultuskim*.

cji³³. Podobnie jak w *Psalterzu utrechckim* i w *Ewangeliarzu Henryka Lwa* wśród reliefów znalazły się alegorie z *Psychomachii* Prudencjusza. Publikowany fotomontaż pokazuje, jak mógł wyglądać układ kwater z plockiego zabytku, ułożony zgodnie z artykułami wiary (il. 3).

*

Temat *Credo* rzadko pojawiał się w sztuce w formie kompletnego cyklu. Pojedyncze sceny należące do tej tematyki występują w cyklach *Vitae Christi*, *Dzieciństwa Jezusa* i w scenach pasyjnych, albo w osobnych przedstawieniach, jak na przykład: *Stworzenie świata i człowieka*, *Grzech pierworodny*, *Maiestas Domini*, *Sąd Ostateczny*, *Postacie reprezentantów Kościoła* i innych.

Poza Drzwiami plockimi w polskiej sztuce średniowiecznej *Wierzę w Boga* występuje dwa razy na Śląsku i raz na Kielecczyźnie, na Warmii i w Zielonogórskim. Na Śląsku – w Kałkowie i w Pogorzeli zachowały się fragmenty malowideł ściennych, należące kiedyś do cyklicznych przedstawień artykułów *Wyznania wiary*. Najstarsze z nich znajduje się w kościele parafialnym pod wezwaniem św. Jerzego w Kałkowie. Kościół zbudowano ok. połowy XIII wieku, a malowidła, o których mowa, pochodzą z ostatniego dwudziestolecia XIV wieku. Wykonali je ci sami malarze, którzy pracowali przy realizacji fresków w Modliszowie³⁴. Kościół parafialny w Pogorzeli nosi wezwanie Najświętszego Serca Pana Jezusa. Najstarsza wzmianka o nim pochodzi z 1273 roku. Malowidła powstały w dwóch fazach. W fazie pierwszej zrealizowano malowidła na sklepieniu prezbiterium z wyobrażeniem Chrystusa Sędziego, symboli Ewangelistów i Koronacji Najświętszej Maryi Panny. W fazie drugiej powstały obrazy cyklu chrystologicznego i *Credo*. Starsze fragmenty są datowane na 1. połowę XIV wieku, pozostałe na 2. ćwierć XV wieku³⁵. Stosunkowo niedawno odkryto na Kielecczyźnie (1986-1988, K. i H. Gujdowie), w Działoszycach szczątkowo zachowane freski ze scenami *Wyznania wiary* w medalionach kościoła pod wezwaniem Świętej Trójcy. Ich datowanie ustalono na 2. ćwierć XV wieku. Trwają badania nad ich dokładniejszym opracowaniem³⁶.

³³ R. K n a p i ń s k i, dz. cyt.

³⁴ A. K a r ł o w s k a - K a m z o w a, *Malarstwo śląskie 1250-1450*, Wrocław 1979, s. 119, il. 39.

³⁵ Tamże, s. 118.

³⁶ W czasie pisania tego tekstu została oddana do druku praca mgr Anny Piaseckiej na temat wzmiankowanych fresków. Ma zostać opublikowana na łamach „Ochrony zabytków”.

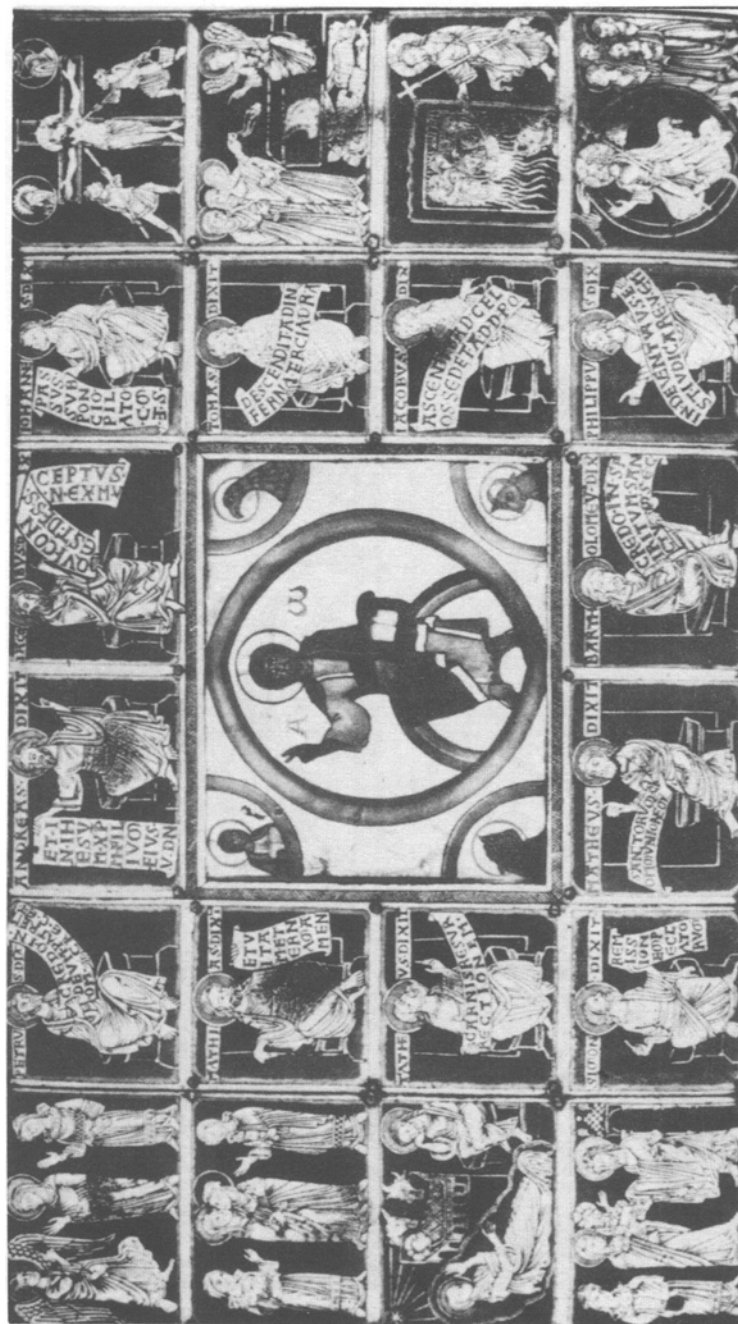

Dalsze przykłady *Credo Apostolorum* w Polsce to: Morań, XV wiek, Sząbruk, XV wiek, Gietrzwałd, XIX wiek, katedra w Oliwie, XV wiek, oraz protestancki kościół z 2. połowy XVI wieku w Kłępsku koło Zielonej Góry.

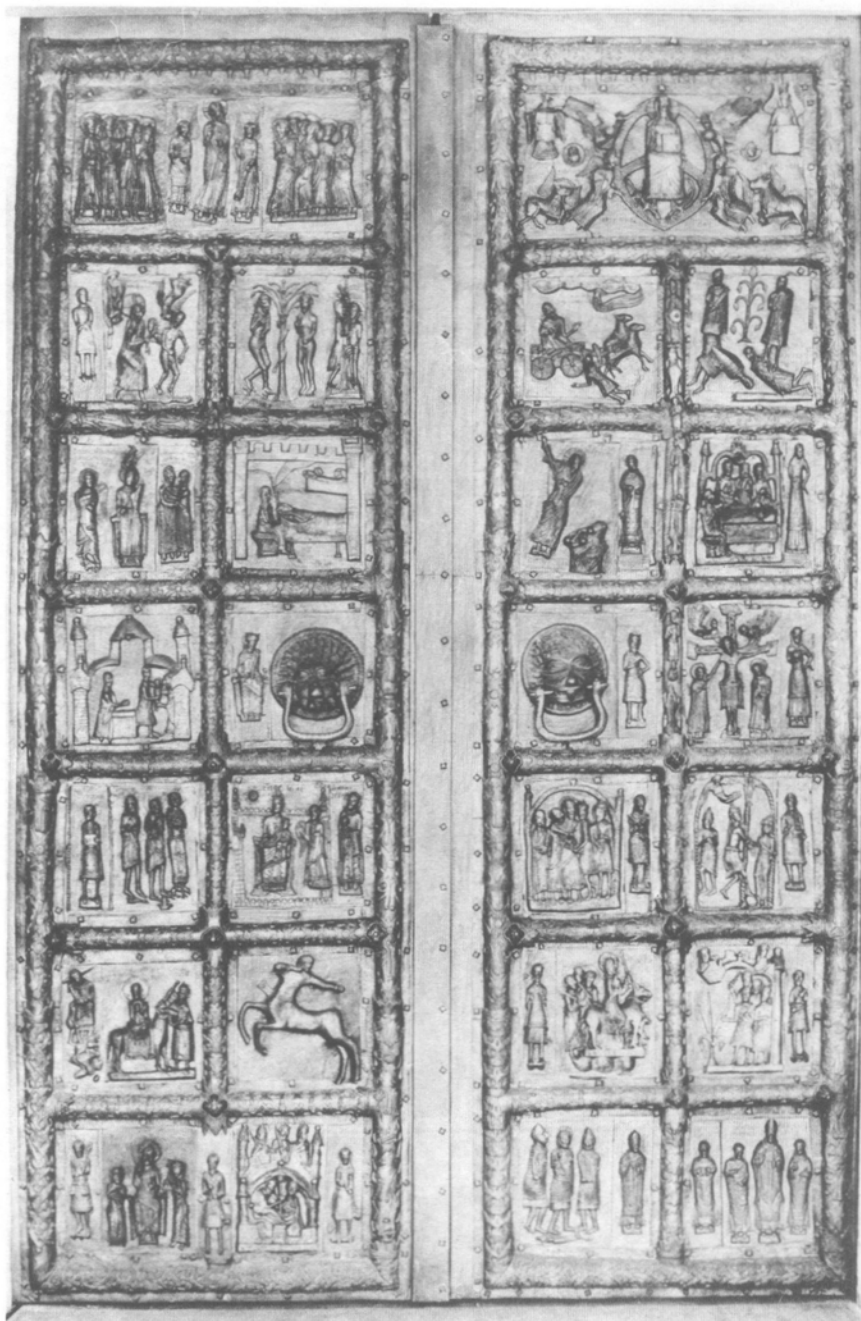
Przytoczone przykłady są fragmentem bogatej tradycji doktrynalnej i artystycznej, jaka była propagowana w średniowiecznym Kościele. Odnajdywanie tego dziedzictwa następuje powoli, czego dowodem jest odkrycie reguł *Credo Apostolorum* jako pryncypium dla ikonografii kwater Drzwi płockich oraz konserwatorskie osiągnięcia badań nad malowidłami ściennymi, dokonane w ostatnich latach.

2. *Maiestas Domini*, sceny z Dzieciństwa i Pasji Jezusa oraz *Credo Apostolorum*. Podróżny ołtarzyk biskupa Eilberta. Kolonia 1150-1160; Berlin, Kunstgewerbe Museum.

3. Rekonstrukcja układu kwater Drzwi płockich według artykułów *Symbolu apostolskiego*. Fotomontaż (wg R. Knapieżkiego).

4. Apostołowie ze zdaniem *Credo* – Petrus: Credo in deum patrem o[mn]ipotentem; Johannes: et in ihesu[m] xpm filium eius unicu[m] domi[nu]m nostru[m]; Jacobus sebedei: qui co[n]ceptus est de sp[irit]u s[an]c[t]o natus ex maria v[i]rgine. U góry w baldachimach postacie mędrców z wersetami komentarza. Ołtarz karmelitów bosych z Getyngi, 1424; Hannover, Niedersächsisches Landesmuseum.

5. Apostołowie ze zdaniem *Credo* – Andreas: passus • sub pontio • pilato c[ru]cifixu[s] mortu[us] et sepult[us]; Thomas: descendit ad inferna • et cet[er]a; Bartholomeus: tertia die resurrexit a mortuis • et cetera. U góry w baldachimach postacie mędrców z wersetami komentarza. Ołtarz karmelitów bosych z Getyngi, 1424; Hannover, Niedersächsisches Landesmuseum.

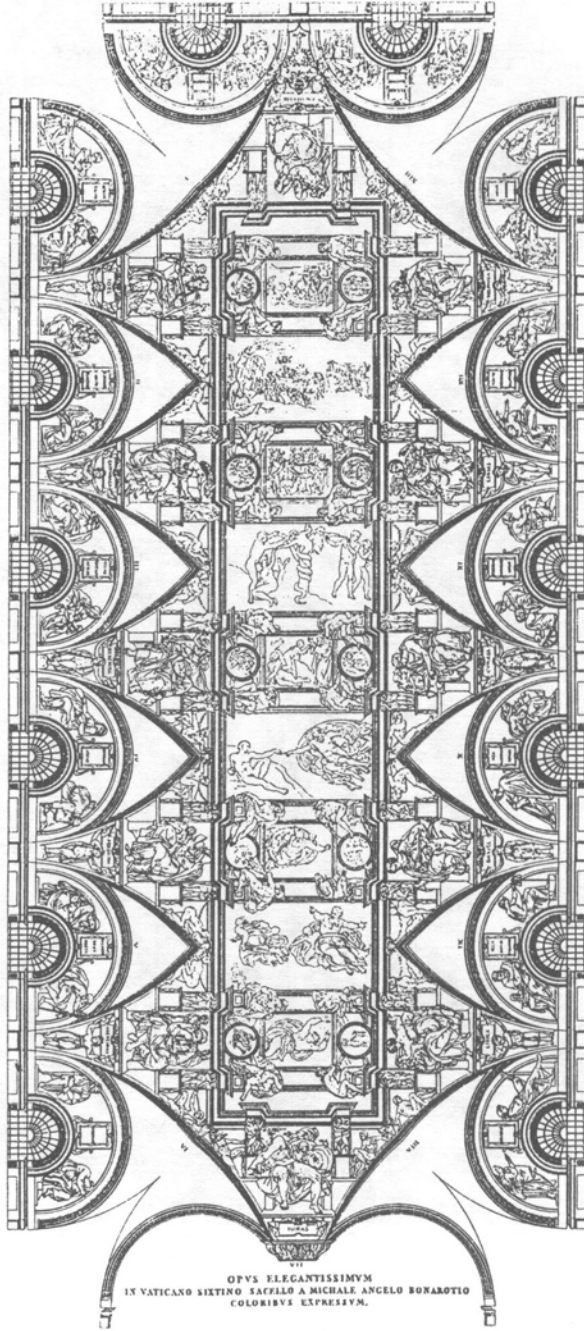
6. Apostołowie ze zdaniem *Credo* – Philippus: asce[n]dit ad celos sedet ad dextera[m] patris o[mn]ipote[n]t[is]; Matheus: inde venturus est iudicare vivos et mortu[os]; Jacobus minor: Credo in spiritum • sanctum • et cetera. U góry w baldachimach postacie mędrców z wersetami komentarza. Ołtarz karmelitów bosych z Getyngi, 1424; Hannover, Niedersächsisches Landesmuseum.

7. Apostołowie ze zdaniem *Credo* – Simon: Sancta[m] ecclesia[m] catholicam ; Thaddeus: Sanctorum com[un]ione[m] remissione[m] peccatorum; Mathias: carnis resurrectione[m] et vita[m] et[er]na[m] • ame[n]. U góry w baldachimach postacie mędrców z wersetami komentarza. Ołtarz karmelitów bosych z Getyngi, 1424; Hannover, Niedersächsisches Landesmuseum.

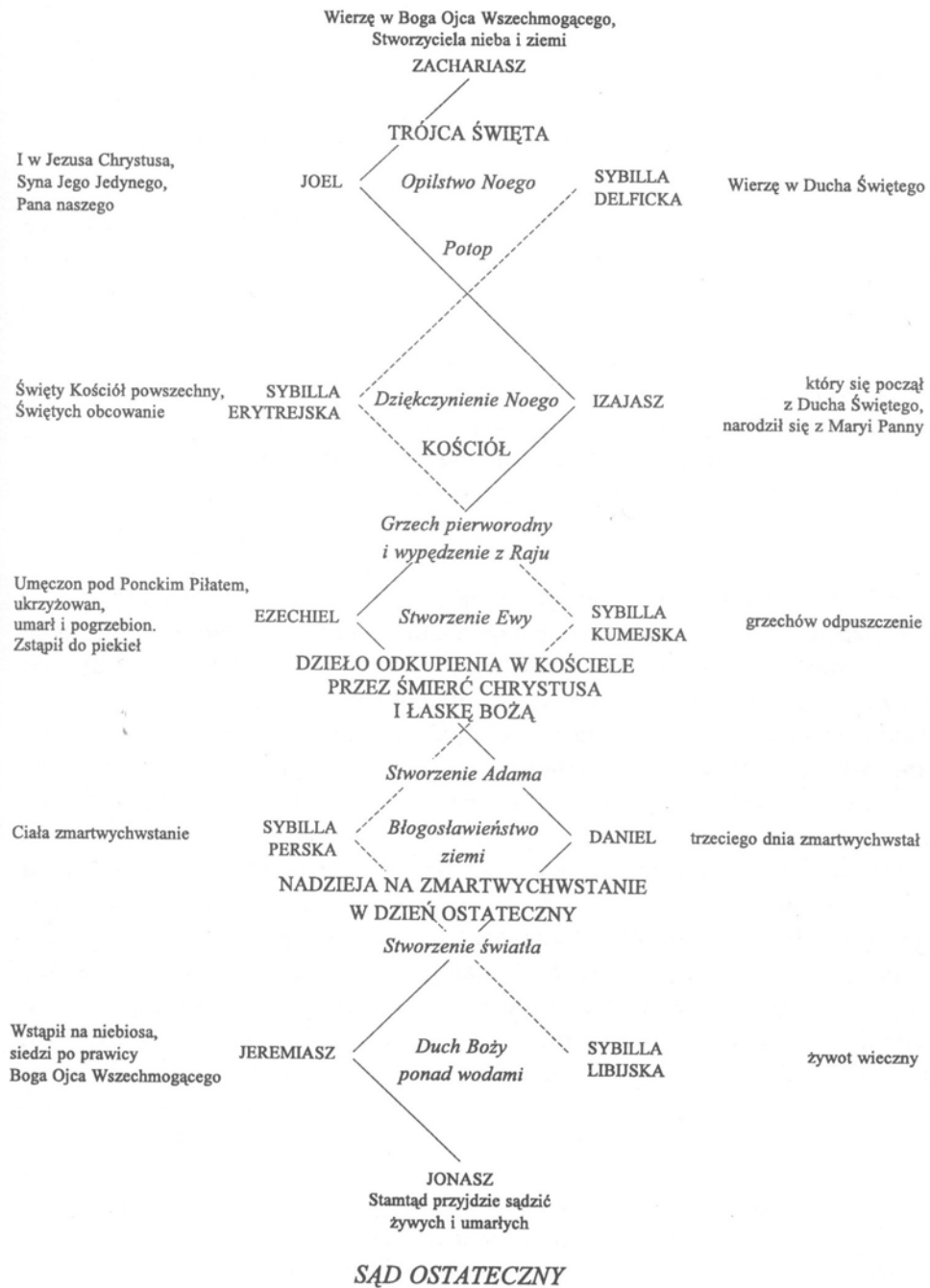

8. Chrystus-Salvator Mundi razem z Collegium Apostolorum, któremu przyporządkowane są zdania *Credo Apostolorum* – Luca Bertelli, ok. 1560; Warszawa, Muzeum Narodowe, Zbiory Graficzne, Nr inw. 174951.

OPVS ELEGANTISSIMVM
IN VATICANO SIXTINO SACELLO A MICHAEL ANGELO BONAROTIO
COLORIBVS EXPRESSVM.

9-10. Michał Anioł Buonarroti, 1508-1512, schemat ikonograficzny: *Apostolskie wyznanie wiary* we freskach na sklepieniu Kaplicy Sykstyńskiej; Rzym, Watykan (wg W. von Löhneysena).